

Triniteit, antropologie en ecclesiologie

Een kritisch onderzoek naar implicaties van de godsleer
voor de positie van mannen en vrouwen in de kerk

Almatine Leene

Buijten & Schipperheijn *Motief* - Amsterdam

Dit proefschrift is geschreven onder verantwoordelijkheid van de Universiteit van Stellenbosch. De onderhavige handelseditie verschijnt met haar toestemming.

Promotors: Prof. dr. D.J. Smit en Prof. dr. H.J. Hendriks.

Omslagbeeld: 'Echt verbonden'. Joke Leene-Meijboom

ISBN: 978-90-5881-729-7

Opgedragen aan mijn moeder: Anneke Leene-Alkema (1958-1992).

INHOUDSOPGAVE

WOORD VOORAF	ix
1. INLEIDING	12
1.1 MAN/VROUW: CRISIS IN DE KERK	12
1.2 TRINITARISCHE RENAISSANCE	18
1.3 DE TRINITEITSLEER EN MAN/VROUW IN DE KERK	22
1.3.1 Geschapen in Gods beeld	24
1.3.2 Probleemstelling	26
1.4 METHODOLOGIE	27
1.5 HOOFDSTUKINDELING	30
2. TRINITEIT EN RELATIONALITEIT	33
2.1 INLEIDING	33
2.2 DE VERHOUDING TUSSEN DE DEO UNO EN DEO TRINO	36
2.2.1 Augustinus	36
2.2.2 Cappadociërs	45
2.2.3 Vergelijking West en Oost	52
2.2.4 Persoon	56
2.2.5 Perichorese	62
2.2.6 Balans	65
2.3 ECONOMISCHE EN IMMANENTE TRINITEIT	66
2.3.1 Rahners regel	68
2.3.2 Relationaliteit en de economische en immanente verhouding	72
2.3.3 Balans	81
2.4 TRINITEIT EN SUBORDINATIE	82
2.4.1 Subordinatie bij de Cappadociërs: prioriteit van de Vader	83
2.4.2 Subordinatie bij Augustinus: het belang van substantie	85
2.4.3 Subordinatie vandaag de dag	87
2.4.4 Subordinatie en relationaliteit	91
2.4.5 Balans	94
2.5 TRINITEIT EN TAAL	95
2.5.1 Geopenbaard en metaforisch taalgebruik	97
2.5.2 Triniteit en gendertaal	102
2.5.3 Relationale Triniteit en taal	111
2.5.4 Balans	116
2.6 CONCLUSIES	117

3. IMAGO DEI, RATIONALITEIT EN CHRISTOLOGIE	120
3.1 INLEIDING	120
3.2 <i>IMAGO DEI</i> EN DE <i>DEO UNO</i>	126
3.2.1 Rationaliteit	127
3.2.2 Lichamelijkheid	131
3.2.3 Zondeval	135
3.2.4 Balans	140
3.3 <i>IMAGO DEI</i> EN CHRISTOLOGIE	140
3.3.1 Calvijn en de <i>imago Dei</i> : relationele en rationele aspecten	141
3.3.2 Karl Barth en de <i>imago Dei</i> : Christus staat centraal	144
3.3.3 <i>Ich-Du</i> model	148
3.4 CONCLUSIES	152
4. IMAGO TRINITATIS, MANNELIJKHEID EN VROUWELIJKHEID	155
4.1 INLEIDING	155
4.2 <i>IMAGO DEI</i> OF <i>IMAGO TRINITATIS</i> ?	156
4.3 DE FUNDATIE: ECONOMISCH EN IMMANENT	158
4.3.1 Economisch	158
4.3.2 Immanent	160
4.4 <i>DEO UNO</i> EN <i>DEO TRINO</i>	168
4.4.1 Een en Drie = twee	168
4.4.2 Veelheid aan relaties	173
4.4.3 Individu of gemeenschap?	175
4.4.4 Mannelijkheid en vrouwelijkheid	182
4.4.5 Perichorese	194
4.5 SUBORDINATIE	197
4.5.1 Gelijkwaardig in wezen, ondergeschikt in rol/functie	198
4.5.2 Scheppingsorde	201
4.5.3 Mannelijk hoofd-zijn	206
4.5.4 Wederkerige onderdanigheid	209
4.6 CONCLUSIES	212
5. ECCLESIOLOGIE, BEDIENING EN MAN/VROUW	215
5.1 INLEIDING	215
5.2 <i>IMAGO DEI</i> : ECCLESIOLOGIE & BEDIENINGEN	218
5.2.1 <i>Imago Dei</i> en ecclesiologie	218
5.2.2 <i>Imago Dei</i> en bediening	220
5.2.3 <i>Imago Dei</i> en man/vrouw	225

5.2.4	Balans	229
5.3	<i>IMAGO TRINITATIS</i> EN ECCLESIOLOGIE	230
5.3.1	<i>Imago Trinitatis</i>	230
5.3.2	Immanent en economisch	232
5.3.3	Eenheid en verscheidenheid	235
5.3.4	Mannelijk/vrouwelijk en ecclesiologie	238
5.3.5	Balans	240
5.4	<i>IMAGO TRINITATIS</i> EN BEDIENING	240
5.4.1	Bediening van alle gelovigen	241
5.4.2	De bediening van alle gelovigen, mannelijk en vrouwelijk	243
5.4.3	Geordineerde bediening	246
5.5	HIERACHIE	254
5.5.1	Prioriteit van de Vader	254
5.5.2	Gezag?	257
5.5.3	Wezen en functie	263
5.5.4	<i>Perichorese</i>	271
5.5.5	Wederkerige onderdanigheid	273
5.6	VROUWELIJK ECCLESIOLOGISCH TAALGEBRUIK	277
5.7	CONCLUSIES	281
6.	CONCLUSIES	285
6.1	HET BELANG VAN DE GODSLEER	285
6.2	DE INVLOED VAN DE GODSLEER OP HET BEELD VAN GOD	286
6.3	MANNELIJK EN VROUWELIJK IN TRINITARISCH PERSPECTIEF	286
6.4	DE INVLOED VAN DE GODSLEER OP DE ECCLESIOLOGIE EN BEDIENING	287
6.5	PRAKTISCHE AANBEVELINGEN	288
	SUMMARY	290
	LITERATUUR	296

WOORD VOORAF

Als kind speelde ik bijna elke zondag domineetje. Broerlief was de enige kerkganger, maar dat weerhield mij er niet van om met passie te preken, mijn handen op te heffen voor de zegen, en op de piano de zang te begeleiden. Af en toe werd pop Linda gedoopt. In de loop van de tijd drong het tot mij door dat ik dit beroep in mijn kerk (Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt) niet zou mogen uitoefenen. Toch werd ik als zestienjarige geroepen om theologie te gaan studeren. Tijdens mijn studie deed de gelegenheid zich voor om in de Nederduits Gereformeerde Kerk in Strand, Zuid-Afrika, te ruiken aan het predikantenberoep. Sinds die tijd heeft de vraag naar de rol van mannen en vrouwen in de kerk mij vanuit verschillende hoeken (theologisch, historisch, exegetisch, praktisch) bezig gehouden. Gaandeweg kwam ik erachter dat de discussies hierover meestal eenzijdig zijn. Het schrijven van mijn MDiv thesis¹ heeft geholpen om te ontdekken dat voor het debat over 'de vrouw in het ambt' een bredere en meer dogmatische aanpak gewenst is. Ook in mijn praktische betrokkenheid bij het deputaatschap 'mannen en vrouwen in de kerk', merkte ik hoe sterk de behoefte is aan 'nieuwe' en 'bredere' gesprekken waarin aandacht is voor godsleer, antropologie en ecclesiologie. Daarom is het doel van dit proefschrift om de verbanden tussen die drie thema's te laten zien. Een breed onderzoek kent ook haar beperkingen aangezien je niet overal diep op in kunt gaan. Waarom het toch van belang is om alle drie de thema's te bespreken zal ik in het eerste hoofdstuk uitleggen.

Dit proefschrift is niet enkel 'breed' als het gaat om de bespreking van een drietal grote theologische gebieden, maar ook wat de topografie betreft. De afgelopen jaren heb ik tussen Nederland en Zuid-Afrika gereisd en in beide landen gewerkt aan dit onderzoek. Al is zij voornamelijk gericht op de Nederlandse context, zonder de aanmoediging in Zuid-Afrika, en de aanraking aldaar met de trinitarische renaissance, was ik waarschijnlijk nooit aan dit proefschrift begonnen. Daarnaast is het debat over mannen en vrouwen in de kerk niet beperkt tot de Nederlandse context. De afgelopen eeuw staat zij hoog op de oecumenische agenda. Ook daarom is het van belang te blijven nadenken over dit onderwerp.

¹ Het onderwerp van mijn MDiv thesis ging over de implicaties van een missionale ecclesiologie en een trinitarische antropologie voor dienend leidinggeven. Het missionale verstaan biedt interessante perspectieven maar is te beperkt omdat zij minder aandacht heeft voor de antropologie ten opzichte van de ecclesiologie.

Het schrijven van dit proefschrift was voor een extravert persoon als ik vaak een eenzame bezigheid. Daarom ben ik een heel aantal mensen dankbaar die mij bleven motiveren, de gelegenheid schiepen om er aan te werken, of mij de nodige afleiding gaven. Allereerst wil ik Prof. H.J. Hendriks bedanken voor zijn vertrouwen en stimulans om aan dit onderzoek te beginnen. Verder ben ik Prof. D.J. Smit dankbaar voor de vrijheid die hij mij gaf terwijl hij elke keer kritisch mijn werk beoordeelde. Ik dank daarbij ook de universiteit van Stellenbosch voor de geboden mogelijkheid en faciliteiten. Ook de Gereformeerde Hogeschool, en dan met name dr. Henk Geertsema, wil ik bedanken voor de tijd en mogelijkheden om met studieverlof naar Zuid-Afrika te gaan. Tegelijkertijd gaven de studenten en collega's mij de nodige inspiratie.

Mijn man Frederik kan ik niet genoeg bedanken voor zijn liefde en aanmoediging om mijn roeping te volgen. Die onvoorwaardelijk ervaren steun geldt ook mijn ouders, broer Gedalja, (schoon)familie en vrienden. Het academisch nadenken over onder andere het mens-zijn en relaties is niet enkel een abstract gebeuren. Elke dag ervaar ik mijn afhankelijkheid van jullie. Door jullie weet ik, en ervaar dat ik geschapen ben als relationeel wezen. Dat is een kleine afspiegeling van mijn afhankelijkheid van de Drie-ene God. Op zijn adem leef ik en door Hem wist ik mij geroepen en ontving ik de kracht om aan dit proefschrift te werken. Over de Triniteit nadenken heeft me klein gemaakt, en tegelijkertijd kan ik mij een groter voorrecht niet voorstellen.

Soli Deo Gloria!

Almatine Leene, Stellenbosch 2012

1. INLEIDING

Wereldwijd is er in de 20ste en 21ste eeuw voor twee onderwerpen in de theologie opvallend veel aandacht. De triniteitsleer wordt door de hele breedte van de oecumene in het middelpunt gezet en het debat over de positie van mannen en vrouwen in de kerk wordt mondiaal in alle hevigheid gevoerd.² Deze twee onderwerpen hebben veel met elkaar in gemeen. Alvorens ze met elkaar in verband te brengen zal ik beide onderwerpen inleiden. Ik begin met de veranderingen in de posities van vrouwen en mannen in de westerse samenleving. Dit laat de context zien waarin dit onderzoek plaatsvindt. Het zal duidelijk worden hoe dit de kerken in verschillende opzichten raakte. Als tweede zal ik de renaissance in de trinitarische theologie inleiden. Wat zij kan betekenen voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk zal daarna aan de orde komen. Dit leidt tot de probleemstelling en een bespreking van de methologie. Ter afsluiting geef ik een beknopt overzicht van de andere hoofdstukken.

1.1 MAN/VROUW: CRISIS IN DE KERK

In de positie van mannen, en vooral die van vrouwen, is de afgelopen eeuw in de westerse samenleving veel veranderd.³ Eeuwenlang golden patriarchale⁴ systemen en paradigma's⁵ waarin mannen buitenshuis werkten en vrouwen zich voornamelijk op de opvoeding van kinderen en huishoudelijke taken richtten. Vrouwen mochten, afgezien van enkele uitzonderingen, niet studeren of stemmen.⁶ Daardoor hadden zij in het publieke leven weinig te zeggen. Dit was immers het terrein van mannen. Er was sprake van een duidelijke rolverdeling. Door grote wetenschappelijke

² De vraag naar de positie van vrouwen in de kerk was in de 16^e eeuw al levend (Dempsey Douglass 1995:23, 237). Ook de triniteitsleer was in de 4^e eeuw al onderwerp van debat. Maar van beide geldt dat er nog nooit zoveel over is gepubliceerd en gedebatteerd als in de 20ste en 21ste eeuw.

³ Dat geldt niet alleen voor de westerse wereld. Ook in andere delen van de wereld is er veel veranderd wat de positie van mannen en vrouwen betreft, echter in mindere mate.

⁴ Patriarchaat is een term uit de sociologie. Zij komt van de Griekse woorden *pater* (vader) en *arche* (heersen).

⁵ De wetenschapsfilosoof Thomas S. Kuhn gebruikte het woord 'paradigma' in zijn boek (1962) *The structure of scientific revolutions* (Chicago: Univ. of Chicago Press) om de voortschrijdende ontwikkeling van kennis te beschrijven. Wanneer een nieuwe theorie steeds meer aanhang krijgt spreekt men van een paradigmaverschuiving. Armour, M. C. en Browning, D. (2000) laten zien hoe paradigma's door verschillen in man/vrouw verhoudingen, Godsbeelden, economische omstandigheden, levensbenaderingen en organisatie worden bepaald en hoe dit in de loop van de tijd verandert.

⁶ In 1636 mocht Anna Maria van Schurman al aan de universiteit van Utrecht college's volgen, maar enkel achter een gordijn. Zie voor meer informatie over haar Van Beek, P. (2005) *De eerste studente: Anna Maria van Schurman (1636) Matrijs*.

ontwikkelingen, feministische stromingen en emancipatiebewegingen is in de westerse samenleving wat dit betreft veel veranderd (Castells 1997:135, Verkerk 1997). Vrouwen hebben tegenwoordig stemrecht⁷ en mogen studeren.⁸ Mannen kunnen in sommige landen ouderschapsverlof⁹ krijgen en er wordt niet altijd meer van hen verwacht hoofdkostwinner te zijn. Deze veranderingen zijn niet door iedereen even positief ontvangen.¹⁰ Ook heeft het veel vragen opgeroepen over wat mannelijkheid en vrouwelijkheid is. Daarom verbaast het niet dat boeken zoals *'Wild at heart'* (2001) en *'Captivating'* (2005) van John en Stasie Eldredge en *'Men are from Mars and women from Venus'* (1992) van John Gray ongekend populair zijn.¹¹

De grote veranderingen in de samenleving raakten de Nederlands kerken uit de Gereformeerde traditie in vele opzichten.¹² Door de emancipatiegolf ontstonden heftige discussies die voor grote verdeeldheid zorgden binnen de oecumene, maar ook binnen de kerken zelf.¹³ In het algemeen proefden kerken de spanning tussen wat er in de (geseculariseerde) samenleving gebeurt en in de kerk, waar de Bijbel en de traditie gezag hebben. Specifiek raakte het de ambten en het stemrecht. In de meeste Gereformeerde kerken hebben vrouwen tegenwoordig stemrecht.¹⁴ Wat de ambten betreft verschilt dit sterk. Binnen de Protestantse Kerk Nederland worden

⁷ Sinds 1917 kennen vrouwen passief kiesrecht en sinds 1922 actief kiesrecht. In Nederland is alleen de Staatkundig Gereformeerde Partij nog tegen passief vrouwenkiesrecht.

⁸ Aletta Jacobs was de eerste vrouwelijke student die in 1871 officieel toegelaten werd om te studeren aan de Universiteit in Groningen.

⁹ In Nederland biedt het ouderschapsverlof werknemers, zowel mannen als vrouwen, de mogelijkheid om de arbeidsprestaties tijdelijk te schorsen of te verminderen om meer tijd te hebben voor de opvoeding van jonge kinderen.

¹⁰ Er ontstonden antifeministische bewegingen die wezen op de vele echtscheidingen en daar het feminisme de schuld van gaven. Wielenga (2006) citeert Henri Beunders, hoogleraar media, cultuur en maatschappij aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, die meent dat emancipatie voor de man voordeliger is uitgevallen dan voor de vrouw omdat de pil is gekomen; *'Carrière maken en seksuele ongebondenheid leidt tot seksuele vrijheid, maar niet tot een stabiele relatie. Want dat vereist gebondenheid. De vrouw is dus feitelijk slachtoffer van de oplichterij van de sixties'*.

¹¹ Deze boeken zijn in verschillende talen vertaald en er zijn meer dan miljoenen exemplaren van verkocht. Ze geven een duidelijk afgebakend beeld van wat mannelijkheid en vrouwelijkheid is zodat mensen weer handvaten en duidelijkheid krijgen hierover. Door de onduidelijkheid die is ontstaan komen oude structuren met duidelijke rolverdelingen weer op (Mac an Ghail & Haywood 2007:248, Becker 2000:99).

¹² Ook andere kerkelijke stromingen worden geraakt door de veranderingen in de samenleving zoals de Katholieke kerken en de Oosters orthodoxe kerken.

¹³ Willem Ouweneel (2009:20) constateert dat, waar eerder onderscheid was tussen de kerkverbanden, de discussie vandaag de dag dwars door de verschillende kerkverbanden heenloopt.

¹⁴ Zie voor het verloop van de discussie over het actieve en passieve vrouwenkiesrecht, Werkman, L. (1993). *Recht doen aan vrouwen in de kerken*. In de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt regeren vrouwen in 1993 stemrecht.

vrouwen toegelaten.¹⁵ Uitzondering is de Gereformeerde Bond waar de ambten gesloten zijn voor vrouwen.¹⁶ In de Nederlands Gereformeerde kerken is het ambt sinds 2004 opengesteld, terwijl de Christelijk Gereformeerde Kerken besloten hebben geen vrouwen toe te laten (1998). De Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt bereiden zich op dit moment voor op besluitvorming.¹⁷

Al worden vrouwen in zekere kerken niet toegelaten tot de ambten, zij zijn wel steeds meer taken gaan vervullen die voorheen alleen door mannen gedaan werden. Zo geven zij bijvoorbeeld catechese, verzorgen de schriftlezing, vervullen de taak van scriba of zijn kerkelijk werker.¹⁸ Ook studeren vrouwen aan universiteiten (Theologische Universiteit Kampen, Theologische Universiteit Apeldoorn) die predikanten opleiden voor kerken waar zij niet kunnen worden gelegitimeerd. Theorie en praktijk zijn daardoor met elkaar in conflict geraakt. De praktijk moet echter niet leidend zijn en daarom is bezinning op de huidige praktijk en theorie zeer gewenst.¹⁹ Maar de discussie over de 'vrouw in het ambt' is complex en zorgt voor hete debatten in de Gereformeerde kerken. Allereerst kan worden gesteld dat de discussie over dit onderwerp al gauw emotioneel wordt gevoerd, ieder mens is immers mannelijk of vrouwelijk en daardoor emotioneel betrokken. Dit maakt het lastig om naar elkaar te luisteren en verder te kijken dan de eigen ervaringen en standpunten. Daarnaast zeggen voor- en tegenstanders Bijbelgetrouw te zijn, maar zij staan desondanks lijnrecht tegenover elkaar.²⁰ De afgelopen honderd jaar zijn op

¹⁵ Sinds 1969 zijn de ambten open voor vrouwen in de Gereformeerde Kerken die nu deel uit maken van de Protestantse Kerken Nederland. Zie Lim (2001) *Het spoor van de vrouw in het ambt, theologie en geschiedenis*.

¹⁶ Men zag in 2012 geen behoefte het standpunt te herzien, zie *Mannelijk en vrouwelijk schiep Hij hen, over man, vrouw en ambt*. Uitgave vanwege het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland. Inmiddels hebben plaatselijke kerken wel zekere ambten opengesteld voor vrouwen, zoals de Jacobikerker in Utrecht, zie Nederlands Dagblad van 22-07-2008 en de Adventkerk in Amersfoort, zie Nederlands Dagblad van 22-08-2012.

¹⁷ Sinds 2005 is er een deputaatschap 'man/vrouw in de kerk' die diverse onderzoeken heeft gedaan en de kerken gestimuleerd heeft om over dit onderwerp na te denken. In 2011 heeft de synode opdracht gegeven om tot besluitvorming te komen. De verwachting is dat dit in 2014 zal gebeuren.

¹⁸ De positie van de kerkelijk werker stelt een extra vraag omdat het om een betaalde aanstelling gaat maar buiten de gereformeerde ambtsstructuur staat. Vrouwen kunnen zondermeer als kerkelijk werker worden aangesteld terwijl zij in de praktijk vaak taken van de predikant overnemen. Henk Post komt in zijn proefschrift, *De kerkelijk werker en het ambt (2006)*, tot de conclusie dat een herziening van de ambtsstructuur nodig is.

¹⁹ Toch is het vaak de praktijk die de aanleiding geeft tot debat. Zie Nederlands Dagblad 19-01-2010 waar Robert Roth pleit dat de praktijk bij de besluitvorming een belangrijke rol moet spelen. Dit lijkt mij niet wenselijk maar desalniettemin moet erkend worden dat de praktijk een rol speelt, of men nu wil of niet.

²⁰ Deze conclusie trekt ook het rapport van de Nederlands Gereformeerden (2004:53). Ze noemen dit een opmerkelijk verschijnsel waar je enigszins teleurgesteld door kunt zijn. Dit

theologisch gebied talloze boeken en rapporten verschenen over dit onderwerp. Er zijn verschillende standpunten te onderscheiden, van zeer feministisch, liberaal, tot fundamentalistisch en conservatief.²¹ In het debat spelen met name een aantal specifieke Bijbelteksten, de zogenaamde zwijgteksten²² een prominente en dominante rol. Dat is problematisch omdat de meningen verdeeld zijn over de uitleg van de zwijgteksten.²³ Dit maakt het moeilijk en haast onmogelijk om tot een gezamenlijk standpunt te komen. Daarnaast is het ook niet wenselijk dat men enkel op grond van deze teksten conclusies trekt want geen Schriftplaats staat op zichzelf (2 Petrus 1:20, Giles 2002:3, Blomberg en Beck 2001:13). De titel die veelal aan de discussie wordt gegeven, namelijk 'de vrouw en het ambt' geeft aan dat men zich voornamelijk of enkel op het vrouwelijke geslacht richt. Dit doet de discussie tekort (Leene 2010:81). Er zijn verscheidene teksten die essentieel zijn, de hele Bijbel dient in acht te worden genomen. Mannelijkheid en het mens-zijn in het algemeen staan niet los van vrouwelijkheid. Daarbij komt men bijna nooit aan de ambtsleer toe.²⁴ Als zij wordt besproken wordt zij losgemaakt van de ecclesiolgie en de antropologie. Dit resulteert in een beperkt beeld van de ambten. Het is niet zonder reden dat de afgelopen tientallen jaren gesproken wordt van een zogenaamde crisis met betrekking tot de ambten.²⁵ Uiteraard is deze crisis context gebonden,²⁶ maar het is

geldt echter niet alleen voor dit onderwerp, over vele onderwerpen zijn christenen verdeeld zoals bijvoorbeeld homoseksualiteit en de doop.

²¹ Er zijn niet enkel twee groepen; voor- en tegenstanders. Volgens Webb 2001:26-28 zijn er grofweg vier standpunten te onderscheiden: 1. *Hard/strong patriarchy (hierarchy)*. 2. *Soft patriarchy (hierarchy)*. 3. *Evangelical egalitarianism*. 4. *Secular egalitarianism*.

²² Dat zijn de volgende teksten: 1 Korintiërs 11:2-16, 1 Korintiërs 14:33-36, 1 Timoteüs 2:11-15, Kolossenzen 3:18-20 en Efeziërs 5:21-33. De verschillende interpretaties zijn onder andere afhankelijk van inachtneming van de context en de vraag of deze teksten vandaag de dag nog iets te zeggen hebben.

²³ Het boek van Klinker-De Klerck (2011) geeft een goed overzicht van een aantal verschillende interpretaties van de teksten. Het is jammer dat zij Galaten 3 niet bespreekt omdat deze tekst vooral door voorstanders van vrouwen in de ambten wordt gezien als een sleuteltekst. Daarmee lijkt Klinker-De Klerck haar standpunt te verraden.

²⁴ Veel rapporten en literatuur gaan om verschillende redenen niet of minimaal in op de ambten. Slechts enkele bespreken kort de diensten van vrouwen in het Oude en Nieuwe Testament (Rapport Christelijk Gereformeerden 1998, 2001, Schreuder 2010:77-80, De Boer 2006, Sumner 2003, Rapport Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt 2008:13).

²⁵ Dat is duidelijk te zien aan de literatuur die de afgelopen jaren hierover is verschenen: Berkhof, H. (1970) *Wat is er aan de hand met het ambt*. Reus, R., & Westerbeek, R. (2005). *De kerkelijke ambten zijn toe aan herziening*. Graafland, C. (1999). *Gedachten over het ambt, 'Och, of al het volk des HEEREN profeten ware...!'*. Ook in Engelstalige literatuur wordt veel geschreven over de crisis van leiderschap: Roxburgh, A. J. (2000). *Crossing the Bridge, Church leadership in a time of change*. en (2005). *The sky is falling, leaders lost in transition*. Roxburgh, A. J., & Romanuk, F. (2006). *The missional leader, equipping your church to reach a changing world*. In Zuid Afrika is ook aandacht voor de positie van de ambten, zie Burger, C., & Wepener, C. (2004) *Die predikantsamp* deel 1-5.

²⁶ Zie Heitink (2002). *De biografie van de dominee* over de rol van de dominee in de afgelopen eeuwen in Nederland, waaruit duidelijk wordt dat de functie van predikant wordt bepaald door de context van tijd en cultuur.

opvallend dat de discussies en publicaties uiteindelijk weinig invloed hebben op de leer. Het lijkt of de ambtsleer onaantastbaar en onveranderbaar is. Zo wordt er kritiek geleverd op het woord 'ambt' en wordt voorgesteld om eerder van 'bediening' of 'dienst' te spreken, maar in de praktijk gebeurt hier weinig mee (Brienen 2008).²⁷ Er is ook commentaar op de driedelige Gereformeerde ambtsstructuur van predikant, ouderling en diaken. Er is eenstemmigheid over dat deze structuur niet rechtstreeks uit de Bijbel komt (Van Bruggen 1984, Graafland 1999:26) maar verder dan deze uitspraak komt men vaak niet. Misschien komt dit omdat, ondanks de vele publicaties de afgelopen jaren, er geen diepgravende, omvattende studies met een systematisch-theologische spits zijn verschenen over de ambten (Van der Borght 2000:15-17, 200). In plaats van dieper in te gaan op deze onderwerpen zoekt men eerder de oplossing in de hermeneutiek.²⁸ Zij is uiteraard belangrijk, maar mag geen excuus zijn om aan bovengenoemde onderwerpen geen aandacht te geven.

Theologische thema's zoals de ambtsleer, ecclesiologie, en antropologie spelen in het debat een beperkte rol.²⁹ Afgezien van het feit dat zij weinig aandacht krijgen komt het bijna nooit voor dat zij evenwichtig en in samenhang met elkaar worden besproken. Een enkeling, zoals Grenz en Muir Kjesbo, erkent dat we niet verder komen in het debat over mannen en vrouwen in de kerk als er geen aandacht gegeven wordt aan bredere theologische thema's:

²⁷ Het woord 'ambt' komt van ambacht (zie verder daarover Brienen 2008:126). Zij komt niet in de Bijbel voor. Barth (1955b:787) wilde ook af van het begrip 'ambt'. Zijn voornaamste argument was dat Jezus kwam om te dienen. Desondanks zijn er tegenstemmen te horen. Zo is C. Trimp (1982) tegen het woord 'dienst' om de volgende vier redenen: 1. Er is volgens hem dan geen ruimte voor 'bediening' want zij wordt verslonden door de 'dienst'. 2. Methodisch verzet. 3. Functionaliseren ligt op de loer 4. Horizontalisering. Brienen (2008:125) meent dat de karakteristieke implicaties die C. Trimp in het woord 'ambt' hoort meekomen, zonder meer in het Bijbelse begrip 'dienst' vervat zijn. Vanaf hoofdstuk vijf zal ik van 'geordineerde bediening' spreken in plaats van 'ambten'. 'Ordineren' betekent letterlijk 'je plaats toegewezen krijgen' (Van der Borght 2000:129).

²⁸ De schrijvers van het rapport van de Nederlands Gereformeerden (2004:53) komen tot de conclusie dat in de weg van de exegese geen duidelijk en eenduidig antwoord te vinden is en kiezen daarom voor de hermeneutische weg.

²⁹ Zie bijvoorbeeld De Boer (2006) Deddens (1978) Schreuder (2010). Als er wel aandacht is voor deze thema's dan is er sprake van verscheidene auteurs. De samenhang is dan moeilijk te vinden. Een uitzondering is Grenz en Muir Kjesbo (1995). Uiteraard schuilt er een gevaar in om enkel gericht te zijn op bredere thema's zoals Klinker-De Klerck (2011:134) terecht waarschuwt. Maar zij hoeven elkaar niet uit te sluiten. Lim (2000:288) deed onderzoek naar de argumentatielijnen van verschillende Gereformeerde Kerken die de ambten voor vrouwen openstelden en concludeerde: *'Bijbelse gegevens over het onderscheid tussen man en vrouw in de kerk, over het ambt en het daarmee samenhangende onderscheid tussen bijzonder en algemeen ambt, hebben in de besprekingen slechts marginaal een rol gespeeld. Voor kerken die officieel hun uitgangspunt in de Bijbel nemen is deze constatering hoogst opmerkelijk'*.

Because of the underlying theological commitment at stake, we cannot expect to settle the question of women in ministry by appeal to specific biblical texts. Rather we must move beyond isolated passages of Scripture to speak about broader theological themes (Grenz en Muir Kjesbo 1995:142).

Toch is ook met deze thema's niet alles gezegd. Achter de antropologie en ecclesiologie schuilt een zeker Godsbeeld. De posities die men inneemt in dit debat laten namelijk ten diepste zien hoe men denkt over God.

Positions taken on this issue reveal one's deeper theological understanding or fundamental vision about the nature of God, the intent of God's program in the world and who we are as the people of God (Grenz en Muir Kjesbo 1995:142).

Dit maakt het debat over mannen en vrouwen in de kerk centraal voor het evangelie. Het gaat om een grotere vraag naar het goddelijke ontwerp voor de relatie van mannen en vrouwen in schepping, verlossing en in de kerk (Saucy en TenElshof 2001:23).³⁰ Daarom is het opvallend dat er weinig tot geen theologische reflectie is op de verhouding tussen de godsleer en mannen en vrouwen in de kerk (Mercadante 1990:74).³¹ Clanton verwoordt dit als volgt:

What many interpreters have failed to realize is that the 'woman question' is also a 'man question' and ultimately a 'God question' (Clanton 1991:1).

Vragen over wie God is, welke taal we voor God gebruiken en hoe dit ons denken beïnvloedt komen nauwelijks aan de orde. Enkel subordinatie wordt sporadisch in verband gebracht met de godsleer maar daarbij wordt zondermeer aangenomen dat er sprake is van subordinatie in de Triniteit en dat zij een model kan zijn voor de man/vrouw relatie. De godsleer is vrijwel nooit uitgangspunt voor een studie naar de

³⁰ Het belang van een bredere bespreking van dit thema is niet alleen relevant voor kerken die op dit moment in debat zijn hierover, ook in kerken waar de ambten open zijn gesteld voor vrouwen is een meer geïntegreerde antropologie en ecclesiologie gewenst. Het debat over vrouwen en leiderschap is ook daar nog lang niet voorbij (Becker 2000:86). Zie Plaatjies, M.A. (2003) *Vrouwe in die teologiese antropologie van die Afrikaans gereformeerde tradisie*, waarin zij wijst op het belang van de antropologie, ook al zijn vrouwen toegelaten tot de bediening. En ook Ericson, M. (2007). *Making and sharing the space among women and men. Some challenges for the South African church environment*.

³¹ Het boek van Kevin Giles (2002) *Trinity and subordination* wordt ongewoon genoemd omdat het niet exegetisch is maar eerder theologisch (Pierce 2005:70). Toch gaat Giles niet in op de ambten.

positie van mannen en vrouwen in de kerk, al erkennen enkelen dat zij van groot belang is.³² Daarom is het interessant om te kijken naar de mogelijkheden die de renaissance van de triniteitsleer geeft om te onderzoeken welke implicaties de godsleer heeft voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk.

1.2 TRINITARISCHE RENAISSANCE

De ongekeerde aandacht voor de triniteitsleer wereldwijd is één van de meest interessante ontwikkelingen in de systematische theologie van de afgelopen eeuw (Schwöbel 1995:1).³³ Het is opvallend dat zij Nederland grotendeels voorbij is gegaan. Volgens Van den Brink (2003:210) en Van den Brink en Van Erp (2009:72-80) komt dit door de standpunten van een aantal Nederlandse theologen uit de 20ste eeuw. Zo schreef Harry Kuitert de Drie-eenheidleer af als moeilijk of onhoudbaar, maar ook anderen zoals Berkhof en Berkouwer konden weinig met deze leer.³⁴ Langzamerhand verschijnen er in Nederland meer publicaties over de Triniteit, maar zij zijn minimaal in vergelijking met een aantal andere landen.³⁵

Volgens velen leverde de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968) de aanzet voor de hernieuwde interesse in de triniteitsleer.³⁶ Hij nam, anders dan de gewoonte, zijn

³² Schreuder (2010:51) noemt de eenheid van God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest fundamenteel in de bezinning over de plaats van man en vrouw in de kerk. Toch besteedt hij er maar twee pagina's aan. Anderen zoals Hoek (1984), De Boer (2006), Folkers en Verkerk (1998), Wilschut (2010), en de verschillende rapporten (Nederlands Gereformeerde Kerken, Christelijk Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt) geven geen aandacht aan de godsleer.

³³ Er zijn verschillende redenen te geven voor de aanleiding van de renaissance zoals de oecumenische dialoog of de dood van het theïsme. Zie voor een opsomming van de verschillende redenen Vosloo 2004:74-78. Volgens Thompson (1994:3) is de dubbele context van verlossing en bevrijding in relatie tot de Drie-eenheid de primaire reden voor de hernieuwde interesse in het dogma en haar praktische implicaties.

³⁴ H. Berkhof rekende in zeven pagina's met de triniteitsleer af: *Als wij handelen over God (...)* is er onzes inziens geen reden om aan Hem zoiets als drieëenheid toe te schrijven (Van den Brink 2003:210). Zie voor een overzicht van verschillende Nederlandse theologen Van den Brink, G. en Van Erp, S. (2009). *Ignoring God Triune? The Doctrine of the Trinity in Dutch Theology*.

³⁵ De afgelopen tien jaar verschijnen er in Nederland meer studies over de Triniteit, met name proefschriften: A. Baars (2004). *Om God's verhevenheid en Zijn nabijheid. De Drie-eenheid bij Calvijn*. A. Meesters (2006). *God in drie woorden. Een systematisch onderzoek naar de Cappadocische bijdrage aan het denken over God Drie-enig*. W.M. Dekker (2008). *De relationaliteit van God. Onafhankelijkheid en relatie in de Godsleer en ontologie van Francesco Turrettini en Eberhard Jüngel*. J.Y. Kim (2008) *The Relational God and Salvation, soteriological Implications of the Social Doctrine of the Trinity – Jürgen Moltmann, Catherine LaCugna, Colin Gunton*. Ook de gereformeerde Gijsbert van den Brink en de katholieke Marcel Sarot publiceren sinds een aantal jaren verschillende artikelen over de Triniteit.

³⁶ Vanuit de filosofie wordt G.W.F. Hegel (1779-1831) genoemd als grondlegger van deze renaissance (Grenz 2004:24-32).

uitgangspunt in de Triniteit omdat dit volgens hem de enige manier is waarop God te kennen valt. God openbaart zich trinitarisch en zijn openbaring is het uitgangspunt voor de gehele theologie. Van daaruit structureerde Barth zijn bekendste werk, de *Kirchliche Dogmatik*. Daarmee heeft hij een belangrijke aanzet geleverd voor het begin van de renaissance in trinitarische theologie.

De jaren na Barth is er veel gepubliceerd over het dogma van de Triniteit.³⁷ Om die reden wordt er gesproken van een renaissance in trinitarische theologie. De drie-eenheidsleer wordt gezien als het meest fundamentele dogma van de kerk. Al kom je het woord zelf niet in de Bijbel tegen, het maakt haar niet minder essentieel want de Schrift getuigt op diverse plaatsen van een Drie-ene God.³⁸ De voornaamste taak van de theologie is het verstaanbaar proberen te maken van de relatie tussen God en mens, en juist dit komt in het dogma van de Triniteit naar voren. Daarom is het dogma van de Triniteit het meest belangrijke dogma, waarmee het christelijke geloof staat of valt (Butin 2001:xiii). De Nederlandse theoloog Herman Bavinck (1854-1921) verwoordt het in zijn Gereformeerde Dogmatiek als volgt:

Met de belijdenis van Gods drie-eenheid staat en valt het gansche Christendom, de gehele bijzondere openbaring. Zij is de kern van het Christelijk geloof, de wortel aller dogmata, de substantie van het nieuwe verbond (1976:300).

Om die reden betekent theologisch denken tegelijk trinitair denken. De Triniteit dient als spreekregel voor de kerk. Het helpt om op gepaste wijze over JHWH te spreken. Dit betekent niet dat God volledig te kennen valt. Het dogma wijst tegelijkertijd ook op het mysterie van de Drie-ene God. Dit betekent niet dat er niets over het dogma gezegd kan worden, dat zij te moeilijk is om te begrijpen, of er enkel gesproken kan worden over wat God niet is, zoals de negatieve theologie voorstaat.³⁹ Deze laatste

³⁷ Cunningham (1998:ix) vindt dat er bijna teveel over de Triniteit geschreven wordt en daarom geeft hij de volgende drie doelen mee: 1. De triniteitsleer moet vertaald worden in de huidige context en worden ontdaan van de gevangenis van het historische dogma. 2. Zij moet meer verstaanbaar gemaakt worden aan christenen en niet christenen. 3. Zij moet getuigen van het (praktische) belang voor het christelijke leven. Dit heeft niet gemaakt dat er minder gepubliceerd is, maar juist nog wel meer.

³⁸ De teksten die de triniteitsleer expliciet ondersteunen zijn volgens artikel 8 en 9 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis: Genesis 1:26,27; Genesis 3:22; Matteüs 3:16,17; Matteüs 28:19; Lucas 1:35; Johannes 14:16, 15:26; Handelingen 2:32, 33; Romeinen 8:9; 2 Korintiërs 13:13; Galaten 4:6; Titus 3:4-6; 1 Petrus 1:2; 1 Johannes 4:13,14; 1 Johannes 5:1-12; Judas 20,21; Openbaring 1:4,5.

³⁹ Zie voor meer over de negatieve theologie: Bulhof, I.N., & Kate, ten L. (red.), (1992). *Ons ontbreken heilige namen: negatieve theologie in de hedendaagse cultuurfilosofie* en Krüger,

heeft dan ook kritiek op de hernieuwde interesse in de triniteitsleer. De negatieve theologie trapt naar mijn mening in de valkuil uitspraken te doen over God die misschien wel anders zijn maar nog steeds iets over God zeggen. Om die reden kan die kritiek niet weerhouden te zoeken naar bewoordingen voor wie de Drie-ene is en hoe Hij zichzelf bekend maakt. We spreken niet over de Triniteit omdat we iets ervan weten, maar om juist het mysterie in leven te houden (Placher 2007:126).⁴⁰

Binnen de wereldwijde trinitarische renaissance zijn er verschillende aandachtspunten, zoals het eschatologische en ontologische. De aandacht voor relationaliteit is de meest prominente ontwikkeling (Cunningham 1998:26,31, Gresham 1993:325-327, Grenz 2004:117, Metzler 2003:270). Grenz (2005), die de ontwikkelingen in zijn boek *Rediscovering the Trinity* systematiseert, spreekt van de 'relationele triomf'. Ik zal mij op deze relationele notie richten omdat het onmogelijk is, en niet noodzakelijk voor dit onderzoek, om alle ontwikkelingen op het gebied van de Drie-eenheidsleer te bespreken. Het belangrijkste argument voor die keuze ligt daarin dat zij het meest van betekenis kan zijn voor dit onderzoek. Zij is namelijk een sleutelbegrip geworden (Kim 2008:215, Peters 1993:7) aangezien zij gevolgen heeft voor alle theologische gebieden zoals de antropologie en ecclesiologie.

De ontwikkeling van het relationele verstaan vindt haar oorsprong niet alleen in trinitarische theologie, maar ook in de filosofie.⁴¹ De triniteitsleer zou er ten diepste op wijzen dat God relationeel is.⁴² Toch roept het begrip verwarring op en daarom vraagt zij om opheldering. De verwarring is te zien in het gebruik van de termen 'sociaal' en 'relationeel'.⁴³ Daarom is het noodzakelijk om uit te zoeken wat precies

M. D. (2005). Verborgene Verborgenschap. Zur trinitarischen Theorie des Absoluten beim späten Schelling, in Mühlhng, M. & Wendte, M. *Entzogenheit in Gott*, (pp.125-159) en Wisse, M. (2006), De uniciteit van God en de rationaliteit van de mens. De relevantie van Augustinus voor de hedendaagse theologie. *NTT 60/4*, (pp. 310-328).

⁴⁰ Volgens Placher (2007:131) is er een aantal regels nodig voor het formuleren van een dogma. Dat is wat anders dan 'antwoorden' geven of volledig te zwijgen en de nadruk te leggen op het onuitsprekelijke.

⁴¹ Het gesprek over relationaliteit kan filosofisch en theologisch worden gevoerd, de twee vloeien in elkaar over. Voor filosofische verhandelingen hierover zie o.a. LeRon Shults (2003) en Jansen (1995). Jansen (1995:67) zegt hierover het volgende: '*Among the more prominent theological concerns at issue here is the question of the Trinity, which is closely related to the philosophical problems of alterity and plurality*'. Jansen (1995:16) vraagt zich af of een relationeel verstaan de spanning tussen Bijbel en filosofie kan verminderen. Het substantie-denken is dan filosofisch en het relationele Bijbels. Zijn conclusie is echter dat het één niet door het ander vervangen kan worden, beide zijn nodig.

⁴² Er is ook kritiek op een relationeel verstaan van God, vooral omdat het hierdoor lijkt of Gods wezen te rationaliseren is (Jansen 1995, Den Bok 1996, Wisse 2006).

⁴³ Zo spreekt Kim (2008:18) van een sociaal verstaan terwijl hij het in de titel van zijn boek heeft over 'Relational God'. De titel van Grenz's boek (2001) gebruikt beide woorden: 'The

onder relationeel verstaan wordt. De verwachting is dat, als relationele aspecten centraal staan, er meer aandacht voor de antropologie en ecclesiologie is (Peters 1993:34, Cunningham 1998 en Grenz 2004:118).

Volgens Kim (2008:215), die onderzoek deed naar de soteriologische implicaties bij drie trinitarisch theologen, heeft de hernieuwde belangstelling voor de triniteitsleer twee kenmerken die verband houden met het relationele. Allereerst is er meer aandacht voor de drieheid dan de eenheid van God. Hierbij wordt teruggerepen op de oosterse en westerse theologie van de kerkvaders. In het westen gaat het dan met name om Augustinus en in het oosten om de Cappadociërs. Opvallend in de renaissance is de interactie tussen de oosterse en westerse theologie. Ten tweede vindt men dat deze leer niet slechts beperkt kan blijven tot een dogma naast andere, maar dat zij de bron moet zijn van andere dogma's en dus een kader-theorie is voor het begrijpen van alle dimensies van het menselijk leven en de hele werkelijkheid. Om deze laatste reden is haar invloed te merken bij feministen, liberalen en traditionalisten, en op alle theologische gebieden zoals ethiek, ecclesiologie, antropologie, wetenschap, sociale theorieën en de praktijk van het dagelijkse leven (Schwöbel 1995:1,2, Cunningham 1998). De triniteitsleer beïnvloedt op die manier dus de hele theologie (Thompson 1994:3). Dit laatste heeft ook te maken met de aandacht die er is voor de verhouding tussen de immanente en economische Triniteit. Met name Karl Rahner (1904 -1984) en Catherine LaCugna (1952-1997) hebben zich hiermee bezig gehouden. Door beide meer dan ooit te voren dichter op elkaar te betrekken wordt er een verbinding gelegd met de verschillende theologische disciplines. Daardoor is voor velen het dogma van de Triniteit een paradigma geworden voor de relatie tussen God en mensen. Butin verwoordt dit als volgt:

Since Barth's well-known step, there has been a growing acknowledgment in Reformed theology today – and indeed in theology in general – of the cruciality and indispensability of the doctrine of the Trinity as the paradigm of God's relationship with humanity (Butin 1995:5).

Dogma's zijn niet geformuleerd met een doel in zichzelf, maar zijn bedoeld om invloed te hebben op het praktische leven van elke dag. Er zijn veel theologen in de geschiedenis aan te wijzen die meenden dat de triniteitsleer niets praktisch had te

Social God and the Relational Self. Hij legt niet uit wat het verschil is tussen de twee maar omdat hij beide gebruikt lijkt hij wel onderscheid te maken.

melden.⁴⁴ In de renaissance zijn de meeste theologen het daar niet meer mee eens. Het is juist een heel praktisch dogma, opgekomen uit de praktijk van het aanbidden van God (Cunningham 1998:ix, LaCugna 1991:ix). Het vormt hoe mensen denken, geloven, en leven. Daarom biedt zij mogelijkheden om te onderzoeken wat zij kan betekenen voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk.

1.3 DE TRINITEITSLEER EN MAN/VROUW IN DE KERK

Wat hebben de triniteitsleer en het debat over man/vrouw in de kerk met elkaar te maken, en wat kan de triniteitsleer betekenen voor het debat? Zoals gezien staan beide de afgelopen eeuw en vandaag de dag volop in de aandacht. Maar zij hebben met name methodologisch en inhoudelijk veel overeenkomsten. Methodologisch hebben zij in gemeen dat het onderwerpen zijn die niet rechtstreeks uit de Bijbel zijn te halen (Giles 2002:2).⁴⁵ De kernproblematiek, die deze velden met elkaar verbindt gaat over gezag, subordinatie en ongelijkheid (Jewett 1975:50). Er is een duidelijke relatie tussen het debat over de Triniteit, als het gaat over de subordinatie-verhouding tussen de Vader en de Zoon, en het debat over de relatie tussen mannen en vrouwen (Giles 2002:2, Grudem 2002). Juist over het dogma van de Triniteit is verdeeldheid in de discussies over de man/vrouw verhouding (Sumner 2003:173). Toch menen velen dat de Triniteit een paradigma kan wezen voor menselijke relaties (Giles 2002:16). Het relationele speelt daarin een centrale rol (Sumner 2003:174). Sommigen menen op grond van subordinatie in de Triniteit de conclusie te kunnen trekken dat vrouwen ondergeschikt moeten wezen aan mannen (Ware 2002:233-256, Smail 2005, Schreuder 2010). Maar zoals gezegd is er weinig kritische reflectie en aandacht voor de triniteitsleer in het debat over mannen en vrouwen in de kerk. Zij wordt meestal niet geïntegreerd met de antropologie en ecclesiologie. Vragen over wat relationaliteit is en of de Triniteit een raamwerk kan zijn voor de relaties tussen mannen en vrouwen komen niet aan de orde. Ook, zoals eerder al geconstateerd, krijgt taal weinig aandacht terwijl de feministische theologie heeft

⁴⁴ Onder andere Immanuel Kant meende dat er niets praktisch uit de leer van de Triniteit kan komen (Kant 1996:264, Moltmann 1980:22). Evenzo de hierboven genoemde theologen Berkhof en Kuitert.

⁴⁵ Dit zal niet iedereen onderkennen. Bij het onderwerp over mannen en vrouwen in de kerk menen sommigen dat de Bijbel juist heel duidelijk is en het zou een afzwakking van het gezag van de Bijbel zijn als dit niet het geval zou zijn. Toch is het overduidelijk dat de context vandaag de dag anders is dan die van de Bijbel. Daarom is hermeneutiek steeds belangrijker geworden in dit debat.

gewezen op de grote invloed van trinitarisch taalgebruik in de praktijk (LaCugna 1994, Johnson 1997).⁴⁶

Toch is het in verband brengen van de triniteitsleer met het debat over mannen en vrouwen in de kerk niet zonder gevaren van bijvoorbeeld projectie. Daarom is het noodzakelijk te zoeken naar een theologisch verantwoorde methode. Daarbij blijft het pionieren en is voorzichtigheid geboden.

The striving for a possibility of the doctrine of the Trinity with a view toward integration with the various areas of the Christian life and the modern social and cultural contexts is very much a pioneering task, and perhaps even experimental. Perhaps this is why this area of discussion is relatively open and unpopulated (Kim 2008:28).

Gezien de hoeveelheid literatuur kan niet worden gesteld dat er weinig aandacht is voor de integratie, zoals Kim van mening is. Maar het blijft pionieren. De eerste vraag is of het mogelijk is dat de Triniteit voor antropologische en ecclesiologische aspecten iets kan betekenen. Daar zijn de meningen over verdeeld. Miroslav Volf waarschuwt voor te grote verwachtingen en wijst erop dat er meerdere mogelijkheden zijn.

People disagree about the concrete manifestation of the trinitarian doctrine and the ecclesiological and social implications that we can and should draw from it, at the same time we must be careful not to overestimate the influence trinitarian thinking has had on political and ecclesial realities. We should not expect too much of the rethinking of the doctrine of trinity, however necessary it may be. The conceptualization process does not simply proceed in a straight line from above (Trinity) to below (church and society) shaping social reality. Ecclesial and social reality, on the one hand, and trinitarian models, on the other, are mutual determinative, just as ecclesial and social models and trinitarian models are mutual determinative (Volf 2005:155).

⁴⁶ Ik kies er bewust voor dit onderwerp niet vanuit de feministische theologie te bespreken omdat zij haar vertrekpunt neemt in de ervaring van vrouwen. Feministische theologie start daarom met de antropologie en niet bij de godsleer (Radford Reuther 1995:286). Zij grondt haar denken niet in de Triniteit (Volf 1998a:2).

Het is gevaarlijk te denken dat de triniteitsleer een normatieve horizon is welke niet beïnvloed wordt door de context. Dat er, met andere woorden, een rechte lijn van boven naar beneden is. Bij de bespreking van de methodologie ga ik daar verder op in. Toch kan het nadenken over het dogma van de Triniteit, vanuit een relationeel verstaan, een aantal nieuwe en noodzakelijke gezichtspunten laten zien. De belangrijkste reden waarom de godsleer met het debat over mannen en vrouwen in de kerk verbonden kan worden, moet echter gevonden worden in het feit dat mensen (mannen en vrouwen) geschapen zijn naar het beeld van God (Genesis 1:26,27).

1.3.1 Geschapen in Gods beeld

De belangrijkste reden voor een correlatie tussen de Triniteit, antropologie en ecclesiologie is dat de mens geschapen is naar het beeld van God. Dit was voor Barth de sleutel om deze theologische thema's aan elkaar te verbinden (1957:208-211). Cunningham ziet ook in het beeld van God de reden waarom we kunnen bewegen van de Triniteit naar de antropologie en verwoordt al vragend de voorzichtigheid die daarvoor nodig is.

To what extent is it theologically legitimate to develop accounts of trinity within creation as a whole – and, in particular, in human beings (who are 'created in the image of God')? Any such ontological movement from God to the created order is fraught with difficulties, so we will have to tread carefully. But I believe that there is such movement to be made – with the result that the doctrine of the Trinity will affect how we understand creation in general (and humanity in particular) (Cunningham 1998:8).

Dat mensen geschapen zijn naar Gods beeld maakt de bespreking niet makkelijker maar wel des te noodzakerlijker. Het beeld van God is het centrale thema in de theologische antropologie maar zij krijgt minimale aandacht in het debat over mannen en vrouwen in de kerk en ook in het triniteitsdebat.⁴⁷ Dit komt onder andere

⁴⁷ Hoek (1984) heeft aan zijn boek de titel: *'Man en vrouw naar Gods beeld'* gegeven. Toch gaat het maar in drie bladzijden (21-23) over het beeld van God. Ditzelfde geldt voor Schreuder (2010), Den Boer (1985:38-42) en voor het rapport Nederlands Gereformeerde Kerk (2004); zij gaan niet in op de betekenis van het beeld van God, terwijl zij wel zeggen dat de *imago Dei* belangrijk is. Ook lijkt het of iedereen van mening is dat de triniteitsleer praktische implicaties zou moeten hebben maar weinigen zijn bereid om dit te specificeren. Daarom is de vraag ook: *'How will the generic slogan of 'diversity within unity' help us to address issues of identity and difference in matters of gender, sexual orientation, or criminal punishment?'* (Cunningham 1998:42).

omdat er weinig overeenstemming is over de inhoud en de betekenis van het beeld zijn. Juist de trinitarische renaissance levert interessante en nieuwe perspectieven op voor de interpretatie van het beeld-zijn.

Imago Dei als imago Trinitatis

Het beeld van God wordt in het Latijn aangeduid met de woorden: *imago Dei*. De meest bekende en dominante interpretatie daarvan is de rationele interpretatie.⁴⁸ Daarin speelt een visie op God, waarin de eenheid fundamenteel is, een cruciale rol. In de renaissance van de triniteitsleer worden er vragen gesteld over deze dominante opvatting.⁴⁹ Het beeld van God stond nooit in een trinitair kader omdat het niet in een relationeel kader stond (LeRon Shults 2003:124). Het relationele verstaan van de triniteitsleer geeft opnieuw te denken over het beeld van God. Coffey zegt daarover het volgende:

I concede that exploring on the basis of the 'image of God' the correspondence of the human to the divine spirit as revealed in the doctrine of the Trinity can provide a powerful stimulus to Christian life authentically grounded in and ordered to God (Coffey 1999:4).

Dit roept de vraag op of het niet beter zou zijn om te spreken van *imago Trinitatis* in plaats van *imago Dei*. Daarvoor is het van belang om beide interpretaties te bespreken en te onderzoeken. Daarbij zal de vraag moeten worden gesteld welke implicaties beide interpretaties hebben voor de mens als mannelijk en vrouwelijk.

Imago Trinitatis en mannelijk/vrouwelijk

Velen zijn het erover eens dat het beeld van God uitgangspunt dient te zijn in het debat over man/vrouw in de kerk (Schreuder 2010:21, Hoek 1984:21, Grudem 2002). Maar zoals eerder vastgesteld wordt daar beperkte aandacht aan gegeven. Barth

⁴⁸ Minder bekend is de functionele interpretatie, die in verband wordt gebracht met de koningspositie van de mens (Den Boer 1985:39) en de christologische interpretatie. Beide zullen ook aan de orde komen in hoofdstuk drie.

⁴⁹ Wentzel van Huyssteen (2006:132) zegt hierover: 'A rethinking of the powerful conceptual resources of the *imago Dei*, however, should reveal that this theological symbol does indeed give rise to justice, and thus exemplifies a root metaphor for a christian understanding of the human person – an understanding that grounds further claims to human right, because men and women are persons before God'.

was één van de eersten die het trinitarische, door middel van het beeld zijn, verbond met mannelijk en vrouwelijk. Hij heeft hier echter veel commentaar op gekregen en het is ook maar de vraag hoe trinitarisch Barth's verstaan van het beeld zijn was. De verbinding van de Triniteit met mannelijk en vrouwelijk en het commentaar hierop zullen daarom aan de orde moeten komen. Zoals relationaliteit een sleutelbegrip is bij de Triniteit, zo is het beeld van God dit met betrekking tot de man/vrouw verhouding (Thiselton 2007: 235). De gesprekken over relationaliteit en het beeld van God eindigen echter niet bij de antropologie.

Kerk en ambt als *imago Trinitatis*

In de geschiedenis is weinig aandacht geweest voor het wezen van de ecclesiologie omdat met name de ambten centraal stonden. Sinds de Reformatie ligt het brandpunt voor de ecclesiologie en ambten bij de christologie. Door de renaissance worden de ecclesiologie en ambten verbonden met het wezen van de Triniteit. De kerk wordt zelfs door sommigen gezien als de *imago Trinitatis*. Dit heeft implicaties voor de antropologie (Grenz 2001, Zizioulas 2006, Gunton 2006, Volf 1998a) en dit beïnvloedt de visie op de ambten. Toch is het in de renaissance nog weinig uitgewerkt hoe de relatie tussen Triniteit, kerk en ambten is (Pickard 2009:41), laat staan wat dit betekent voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk. De vraag is wat de invloed is van de godsleer, en wat de betekenis kan zijn van de *imago Trinitatis* voor de ambten, specifiek voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk. Dat leidt tot het formuleren van de probleemstelling voor dit onderzoek.

1.3.2 Probleemstelling

Het beeld van God kan een sleutel zijn om de Triniteit, antropologie en ecclesiologie aan elkaar te verbinden. Vanuit de relationele focus zal dit onderzoek zich richten op de implicaties voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk. De volgende vraag staat centraal:

Welke implicaties heeft een relationeel verstaan van de triniteitsleer als de imago Trinitatis als sleutel dient, voor de antropologische en ecclesiologische aspecten van het debat over mannen en vrouwen in de kerk?

1.4 METHODOLOGIE

Het is duidelijk dat de methodologie belangrijk is voor dit onderzoek, want het is de vraag hoe je verantwoord het dogma van de Triniteit kunt verbinden met de antropologie en ecclesiologie. Dit kan omdat mensen geschapen zijn in het beeld van God, maar daarmee is het beginpunt nog niet bepaald. De termen 'van boven' en 'van beneden' worden vaak gebruikt in het bepalen van een vertrekpunt. Volgens Kamphuis (1999:14) hebben boven en beneden allereerst een methodologisch karakter, maar ook een inhoudelijke kant.⁵⁰ De van boven of beneden methodologie is met name bekend vanuit de christologie. Toch kan zij ook breder worden toegepast. Voor deze studie gaat het niet om het onderscheid tussen het Bijbelhistorische (beneden) en christologische (boven) probleem, het gaat om de antropologie (beneden) en de godsleer (boven).

Een voorbeeld van een methodologie van boven is Karl Barth (1955a:242). Hij ziet de Triniteit als de wijze waarop God zich openbaart. Al is hij niet consequent daarin, en is het onmogelijk om te menen dat de context geen invloed heeft, Barth doet dit om Gods andersheid te behouden. Daartegenover meent Wolfhart Pannenberg⁵¹ dat alleen gewerkt kan worden met een methodologie van beneden. De methodologie van Barth en Pannenberg lijken lijnrecht tegenover elkaar te staan, maar dat is niet helemaal waar. Beide menen dat openbaring enkel van boven komt.⁵² Kamphuis (1999:512) stelt dat geen van beiden (boven of beneden) nodig is, maar dat gezocht moet worden naar Gods openbaring in de Heilige Schrift. Daarin komen beide, boven en beneden, aan de orde. Ook bij Calvijn is iets te zien van de wisselwerking tussen boven en beneden. Hij wijst er in het begin van zijn *Institutie* op dat Godsbeeld en mensbeeld alles met elkaar te maken hebben (*Institutie I* 2009:1.1 ,1.2). Er is kennis van God nodig om kennis van mensen te krijgen en andersom. Juist het beeld van God laat dit zien. Om te weten te komen wat het beeld van God betekent zal

⁵⁰ Barend Kamphuis maakt in zijn proefschrift: *Boven en Beneden, het uitgangspunt van de christologie en de problematiek van de openbaring, nagegaan aan de hand van de ontwikkelingen bij Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer en Wolfhart Pannenberg*, onderscheid tussen methode en inhoud. Kamphuis meent dat bij alle drie de theologen eigenlijk sprake is van een benadering van beneden. Zijn conclusie is dat ze elkaar niet uitsluiten en dat ook bij een benadering van boven, het beneden aan de orde komt.

⁵¹ De Duitse theoloog Wolfhart Pannenberg (1928) heeft veel geschreven over openbaring. Hij gaat daarvoor in gesprek met Karl Barth en Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Zijn meest bekende werk is waarschijnlijk: *Jesus: God and Man*. Philadelphia: Westminster Press (1968), waarin hij een christologie van beneden bouwt.

⁵² Het is belangrijk om de context van de verschillende theologen in het achterhoofd te houden. Barth gaf kritiek op Nietzsche en Feuerbach omdat zij meenden dat alle theologie van beneden was.

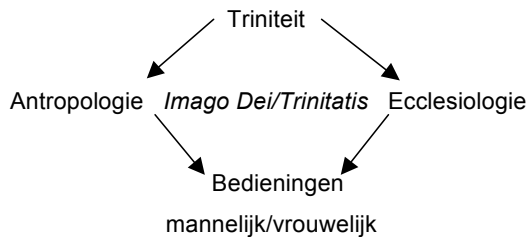
gekeken moeten worden naar beide, de godsleer en de antropologie. Om die reden concludeert Grenz het volgende:

Image of God opens the way for a theological method that proceeds simultaneously 'from above' and 'from below' (Grenz 2001:xi).

Het beeld van God wijst op het belang van het kennen van God, maar ook op kennis van de mens. Maar het vertrekpunt moet liggen in de godsleer, want het beeld van God verwijst allereerst naar de Schepper (LeRon Shults 2003:118). Mensen zijn geschapen in Gods beeld, niet andersom. Dit moet echter samengaan met kennis van beneden, van de mens. Anders is de kans op projectie groot. Het is noodzakelijk te kijken naar de schepping om te zien hoe ver we door de zondeval verwijderd zijn van Gods beeld (Volf 2006:5). Het relationele aspect geeft ook aan dat godsleer en antropologie beide belangrijk zijn. Berkhof herkent dit als één van de drie gezichtspunten wat betreft de indeling van de geloofsleer.

Wij eindigen met te vragen naar de indeling van de geloofsleer. Die kan vanuit ten minste drie gezichtspunten ontworpen worden. Het gaat immers om een relatie tussen God en mens. We kunnen dus uitgaan van God, van de mens of van de relatie. Als men van God uitgaat, komt men gewoonlijk tot een trinitarisch ontwerp waarin successievelijk de Vader, de Zoon en de Geest als centrum optreden. Gaat men uit van de mens, dan zal men hem in verschillende relaties tot God zien staan: als schepper, zondaar, begenadigde, geheiligde. Stelt men de relatie centraal en bedenkt men dat deze een geschiedenis doorloopt, dan komt men of tot een heilshistorische of tot een christocentrisch ontwerp. De volheid van de stof maakt, dat de dogmaticus zich maar zelden consequent aan de opzet houdt. De meeste dogmatieken vertonen een combinatie van methoden. Dat doet te kort aan de methodische strengheid, maar verhoogt het omvattingvermogen en de beweeglijkheid (Berkhof 2007:38).

Het vertrekpunt van deze studie ligt in de godsleer. Maar, zoals Berkhof terecht opmerkt, de drie methoden kunnen niet altijd consequent gescheiden worden en lopen door elkaar want de “beweeglijkheid en het omvattingvermogen” zijn belangrijke pijlers. Het model hieronder illustreert de methodologie die gevolgd zal worden.

Model 1

De Bijbel speelt uiteraard een onmisbare rol in het denken over de godsleer, antropologie en ecclesiologie. Dit onderzoek gaat ervan uit dat de Bijbel Gods geïnspireerde Woord is en dat zij zich aandient met gezag. Dit betekent dat elke tekst serieus moet worden genomen. Dit is echter nog niet zo eenvoudig omdat er sprake is van eenheid en verscheidenheid in verschillende contexten. Het is daarom uiterst belangrijk om aandacht te geven aan de culturele context van de geschreven tekst, de schrijver, haar lezers en wat men in de kerkgeschiedenis heeft opgeschreven over deze teksten. Daarnaast is het van groot belang om tekst met tekst de vergelijken. Geen Schriftwoord staat op zichzelf (2 Petrus 1:20). Daarom moet de hele Schrift in acht worden genomen. Om de Bijbel uit te kunnen leggen is Gods Geest onmisbaar. Het gezag van de Bijbel belijden staat gelijk aan het gezag van de levende God. Dirkie Smit verwoordt dit als volgt:

Kortom, teologiese hermeneutiek dui op 'n soort lees wat die 'implisiete beslissings' in die kanon self - die veronderstellings wat die Bybel in die eerste plek moontlik gemaak het - respekteer. Dié implisiete beslissings behels onder meer dat God drie-enig is, dat dié lewende Drie-enige deur die Bybel praat en daardeur bekend word, dáárin dat Hy mense roep, hulle vernuwe om deel te word van hierdie roeping, en belowe dat sy Woord en roeping nie leeg sal terugkeer nie, maar in vervulling sal gaan (2006:171).

Daarom moeten we de Schrift lezen vanuit het grote centrum, de trinitarische openbaring van God (Den Boer 1985:27). De betekenis van een tekst is immers verbonden met de theologische betekenis.

1.5 HOOFDSTUKINDELING

Hoofdstuk 2:

Omdat het beeld van God allereerst iets zegt over God handelt dit hoofdstuk over de godsleer. Er zijn vier centrale thema's die besproken worden zodat duidelijk wordt wat onder de relationele interpretatie moet worden verstaan. (1) De verhouding tussen de Een en Drie. Dit zal gebeuren aan de hand van Augustinus en de Cappadociërs, omdat er in de renaissance op hen wordt teruggegrepen en zij de vertegenwoordigers zijn van respectievelijk West en Oost. (2) De verhouding tussen de economische en immanente Triniteit. Omdat met name Karl Rahner en Catherine Mowry LaCugna hiermee in verband worden gebracht, aangezien zij veel aandacht hebben gegeven aan die verhouding, en vooral LaCugna het relationele aspect inbrengt, zullen hun visies centraal staan. (3) Ook het thema van subordinatie moet worden besproken want zij is zo oud als het dogma zelf en vandaag de dag staat zij weer centraal, omdat zij als argument wordt gebruikt voor het debat over mannen en vrouwen in de kerk. Hier speelt relationaliteit ook een wezenlijke rol. (4) Het laatste thema is die van taal. In het algemeen kan onderscheid worden gemaakt tussen geopenbaard en metaforisch taalgebruik. Wat gender betreft zijn er drie verschillende gedachten over de Triniteit te onderscheiden, namelijk de Triniteit als mannelijk, vrouwelijk en beide. Omdat alle drie problematisch zullen blijken te zijn zal ik aandacht geven aan het 'waarom' van de godstaal en daarin zal de relationele notie een grote rol blijken te spelen.

Hoofdstuk 3:

In dit hoofdstuk staat de *imago Dei* centraal. De rationele interpretatie daaraan verbonden was de afgelopen eeuwen dominant. Die is voornamelijk gebaseerd op de *Deo uno* en heeft alles te maken met substantie en rationaliteit, lichamelijke en de zondeval. Dit heeft verschillende consequenties voor de visie op mannelijk en vrouwelijk als Gods beeld. In het tweede deel van dit hoofdstuk is er aandacht voor de christologische interpretatie omdat zij na de Reformatie steeds meer aandacht genoot en de aanloop geeft naar een meer relationele interpretatie. Aan de ene kant is zij een welkome aanvulling op het *imago Dei* perspectief, aan de andere kant zal blijken dat zij sterk gericht blijft op het rationele en individuele aspect en daardoor geneigd is het vrouwelijke uit te sluiten.